Robert K. Merton

Társadalomelmélet és társadalmi struktúra

Social Theory and Social Structure. 1949.

VI. fejezet
Társadalmi struktúra és anómia

Napjainkban, s még inkább a korábbi időszakokban a pszichológiai és a szociológiai elméletben egy igen markáns törekvés figyelhető meg. Társadalmi struktúrák hibás működését azzal próbálják magyarázni, hogy nem sikerült társadalmi ellenőrzés alá vonni az ember parancsoló erejű biológiai ösztöneit. Az a kép, amely az ember és a társadalom közötti viszonyokról ebben az elméletben kialakul, világos ugyan, ám nagyon is kérdéses. Kezdetben vannak az ember biológiai impulzusai, melyek teljes egészükben érvényesülésre törnek. A társadalmi rend, ez a lényegében az impulzusok megrendszabályozására szolgáló gépezet azután társadalmi mederbe tereli a feszültségeket, „lemondásra késztet az ösztönös kielégülésről", hogy Freud szavaival éljünk. A társadalmi struktúra igényeivel szembeni engedetlenségről tehát azt tartják, hogy az ember eredeti természetében gyökerezik.[1] A biológiai impulzusok időről időre áttörnek a társadalmi ellenőrzés hálóján. Az alkalmazkodás következésképpen vagy hasznossági számítások, vagy gondolat nélküli kondicionálás eredménye.

A társadalomtudomány újabb fejlődése során alapvetően megváltozott ez a felfogás. Egyrészt már nem látszik annyira nyilvánvalónak, hogy az ember és a társadalom viszonya szüntelen háború a biológiai impulzusok és a társadalmi kényszer között. Kezd inkább karikatúrának, mint hű ábrázolásnak hatni az az elképzelés, hogy az ember kordában nem tartott impulzusköteg. Másrészt a szociológiai szempontok egyre jobban polgárjogot nyernek a viselkedés előírt sémáitól eltérő magatartásformák elemzésében. Bármi legyen ugyanis a biológiai impulzusok szerepe, még mindig fennáll a kérdés: mi az oka annak, hogy a deviáns magatartás gyakorisága különböző társadalmi struktúrákban eltérő, hogyan lehetséges, hogy az eltérések a különböző társadalmi struktúrákban különböző formákat és mintákat mutatnak? Ma, ugyanúgy mint régen, még sok mindent nem tudunk azokról a folyamatokról, amelyek révén a társadalmi struktúrák megteremtik a feltételeket ahhoz, hogy a társadalmi szabályok megsértése „normális" (vagyis várható) reakciónak számítson.[2] Jelen fejezetben ezt a problémát kíséreljük meg tisztázni.

Az itt következő tanulmány keretei között a deviáns viselkedés társadalmi és kulturális forrásainak módszeres elemzésére törekszünk. Elsődleges célunk, hogy feltárjuk: miként szorítják itt *bizonyos társadalmi struktúrák a társadalomban élő egyes egyéneket arra, hogy nonkonformista, ne pedig konformista magatartást tanúsítsanak.* Ha rá tudunk mutatni bizonyos csoportokra, melyekre különös erővel nehezedik ez a nyomás, akkor tagjaik között várhatóan nagyobb arányban találkozunk a deviáns viselkedés különböző formái-

val, mégpedig nem azért, mert a csoporthoz tartozó egyénekben valamiféle sajátos biológiai tendenciák nyilvánulnának meg, hanem azért, mert normálisan reagálnak sajátos társadalmi helyzetükre. Szemléletük szociológiai. A deviáns viselkedés *arányának* változatait keressük, nem pedig e viselkedés előfordulásait.[3] Feltéve, hogy próbálkozásaink egyáltalán sikerrel járnak, a deviáns viselkedés bizonyos formáit pszichológiailag éppannyira normálisnak fogjuk találni, mint az alkalmazkodó viselkedést, s emiatt kétségbe vonjuk majd azt a felfogást, amely egyenlőségjelet tesz deviancia és pszichológiai rendellenesség között.

A kulturális célok és az intézményes normák mintái

A társadalmi és kulturális struktúrák számos eleme közül kettőnek van közvetlen jelentősége. Ezek elemzéssel különválaszthatók, noha konkrét helyzetekben összefonódnak. Az egyikhez a kulturálisan meghatározott célok, célkitűzések és érdekek tartoznak, melyeket a társadalom összes vagy különbözőképpen elhelyezkedő tagjai jogos célkitűzéseknek tartanak. A célok többé-kevésbé integráltak – ennek mértéke empirikus kérdés –, s megközelítőleg valamilyen értékhierarchiában rendeződnek. Különböző fokú érzelmek kapcsolódnak az uralkodó célokhoz, jelentőségük is különböző, s ezek együttesen szabják meg a törekvések vonatkozási keretét. Olyan dolgok ezek, amelyekért „érdemes gürcölni". Alapvető, noha nem kizárólagos összetevői annak, amit Linton „a csoportélet tervének" nevezett. S bár e kulturális célok némelyike, ha nem is mindegyik, közvetlenül az ember biológiai impulzusaival van összefüggésben, e célokat nem a biológiai impulzusok határozzák meg.

A kulturális struktúra második alkotóeleme meghatározza, szabályozza és ellenőrzi a fenti célok elérésének elfogadható útjait-módjait. Kivétel nélkül minden társadalmi csoport szabályokkal kapcsolja össze kulturális célkitűzéseit. Ezek a szabályok az erkölcsökben vagy az intézményekben gyökereznek, s megszabják, hogy mely eljárások engedhetők meg a célok eléréséhez. Ezek a szabályozó normák nem szükségképpen azonosak technikai vagy hatékonysági normákkal. Sok olyan eljárás van – erőszak, csalás, hatalmaskodás –, amely hatékonyabban biztosítaná egyes egyének szempontjából a kívánt értékek elérését, ezek mégis ki vannak tiltva a megengedett viselkedés intézményesített területéről. A meg nem engedett eljárások között néha olyanok is szerepelnek, amelyek a csoport szempontjából is hatékonyak lennének – lásd pl. az élveboncolásra, az orvosi kísérletekre, a „szakrális" normák szociológiai elemzésére vonatkozó történelmi tilalmakat –, az elfogadhatóság kritériuma ugyanis nem a technikai hatékonyság, hanem az értékekkel megterhelt érzelmek (melyek mellett kiáll a csoport legtöbb tagja, vagy azok, akik a hatalom és propaganda együttes használatával képesek érvényre juttatni ezeket az érzelmeket). A kulturális célok elérésének eszközeit minden esetben intézményes normák korlátozzák.

A szociológusok gyakran azt állítják, hogy ez az ellenőrzés „az erkölcsökben" rejlik vagy társadalmi intézmények útján valósul meg. Az effajta homályos kijelentésekben van valami igazság, de elhomályosul bennük az a tény, hogy a kulturálisan standardizált gyakorlatok nem egy tőről fakadnak. A legváltozatosabb ellenőrzés tárgyai. Lehetnek közöt-

tük szigorúan előírt, előnyben részesített, megengedett vagy tiltott viselkedésminták. Mikor a társadalmi ellenőrzés működését értékeljük, ezeket a változatokat – melyekre az *előírás*, az *előnyben részesítés*, a *megengedés* és a *tiltás* kifejezésekkel csak nagy vonalakban utaltunk – természetesen szintén figyelembe kell venni.

Sőt ha azt mondjuk, hogy a kulturális célok és az intézményesült normák együttesen alakítják az uralkodó gyakorlatot, egyáltalán nem állítjuk, hogy ezek állandó viszonyban állnak egymással. Hogy milyen kulturális hangsúlya van bizonyos céloknak, az attól függetlenül változik, hogy mennyire hangsúlyosak bizonyos intézményesített eszközök. Igen erős, időnként tulajdonképpen kizárólagos hangsúlyt kaphat bizonyos célok értéke, ugyanakkor viszonylag kevéssé törődnek a célok eléréséhez intézményesen előírt eszközökkel. Határesetben a különböző eljárások között csak a technikai, nem pedig az intézményes normák döntenek. Ebben a feltételezett, szélső esetben megengedett lesz bármely eljárás, amely a mindennél fontosabb cél elérésével kecsegtet. Ez jellemző a rosszul integrált kultúrák egyik típusára. Egy másik típussal azoknál a csoportoknál találkozunk, melyekben az eredetileg eszközjellegűnek tekintett tevékenységek további célkitűzések híján önálló gyakorlattá válnak. Feledésbe merülnek az eredeti célok, s egyfajta rítussá válik a szigorú ragaszkodás az intézményesen előírt viselkedéshez[4]. A puszta alkalmazkodás válik központi értékké. Ezzel a társadalmi stabilitás – a hajlékonyság rovására – egy ideig biztosítottnak látszik. Mivel a kultúra által megengedett magatartásváltozatok száma szigorúan korlátozott, kicsi az esély az új feltételekhez való alkalmazkodásra. Hagyományok által megkötött, „szent" társadalom jön létre, melyet az újtól való beteges rettegés jellemez. Az említett két szélsőség között azokat a társadalmakat találjuk, melyekben a kulturális célok és az intézményes gyakorlatok hangsúlyozása megközelítőleg egyensúlyban van; ezek az egységes, viszonylag stabil, bár változó társadalmak.

A társadalmi struktúra e két összetevője között addig áll fenn hatékony egyensúly, amíg a mindkét kulturális kényszertényezőhöz alkalmazkodó egyének megelégedettek; vagyis kielégíti őket egyrészt a célok elérése, másrészt közvetlenül az az intézményesen megengedett mód, ahogyan a célok elérésére törekedhetnek. A megelégedettségben szerepe van a végterméknek és a folyamatoknak, az eredménynek és a tevékenységnek. A folyamatos elégedettség forrása tehát a versengésen alapuló rendben való részvétel, és az is, hogy az egyén tönkreteszi versenytársait, feltéve, hogy eközben a rend maga fennmarad. Ha a figyelem kizárólag a versengés eredményére irányul, akkor azok, akik végérvényesen veszítettek, érthetően arra törekszenek, hogy megváltoztassák a játékszabályokat. Az intézményes normákhoz való alkalmazkodás néha – de nem mindig, ahogyan Freud feltételezte – áldozatokat követel, s ezekért az egyént társadalmi jutalmakkal kell kárpótolni. A társadalmi pozíciók versengés útján történő elosztását úgy kell megszervezni, hogy ezen a renden belül *minden pozícióhoz* megteremtsék a belőle fakadó státuskötelezettségek teljesítésére vonatkozó pozitív ösztönzéseket. Máskülönben, mint rövidesen kiderül, a normálistól elütő magatartás jön létre. Alapvető hipotézisem tulajdonképpen az, hogy szociológiai szempontból a normálistól elütő magatartás annak a tüneteként értékelhető, hogy ellentét feszül a kulturálisan előírt törekvések és e törekvések megvalósításának társadalmilag strukturált útjai-módjai között.

Azon társadalomtípusok közül, amelyek a kulturális célok és az intézményes eszközök egymástól független változásai nyomán jönnek létre, elsősorban az elsővel fogunk

foglalkozni – azzal a társadalommal, amely kivételes erősséggel hangsúlyoz bizonyos célokat, de nem helyez ennek megfelelő hangsúlyt az intézményes eljárásokra. A félreértéseket elkerülendő ki kell fejtenünk ezt az állításunkat. Egyetlen társadalomból sem hiányoznak a viselkedést szabályozó normák. A társadalmak között azonban különbségek vannak a tekintetben, hogy a népszokások, erkölcsök és intézményes ellenőrzések mennyire hatékonyan integrálódtak a kulturális értékhierarchia élén álló célokkal. A kultúra ösztönözheti az egyéneket arra, hogy érzelmi meggyőződéseik középpontjában a kulturálisan helyeselt célok együttese álljon, és sokkal kevesebb érzelmi támogatást nyújtsanak a célok elérésére előírt módszereknek. Ha ilyen eltérő hangsúly esik a célokra és az intézményes eljárásokra, akkor az utóbbiakat annyira károsíthatja a célok hangsúlyossága, hogy sok egyént kizárólag a technika alkalmasságára vonatkozó megfontolások vezérelnek. Ebben a helyzetben az egyedüli fontos kérdés így hangzik: a rendelkezésre álló eljárások közül melyikkel biztosítható a leghatékonyabban a kulturálisan helyeselt érték megvalósítása?[5] Jellegzetes módon a technikailag leghatékonyabb eljárást részesítik előnyben az intézményesen előírt viselkedéssel szemben, függetlenül attól, hogy az előbbi kulturálisan megengedett-e vagy sem. Ahogy tovább folytatódik az eltompulás folyamata, a társadalom ingataggá válik, s kialakul az a jelenség, amit Durkheim „anómiának" (vagy normanélküliségnek) nevezett.[6]

Az anómiához vezető folyamat története könnyen nyomon követhető egy sor ismerős és tanulságos, noha talán triviálisnak ható epizód segítségével. Így például a versenyszerű atlétikában, ha a győzelem célja elválik intézményes burkától, és a sikert a „játék megnyerésével", nem pedig a „játékszabályok szerinti győzelemmel" kezdik azonosítani, burkoltan előnyben fogják részesíteni a meg nem engedett, de technikailag hatékony eszközök használatát. Alattomosan megütik a másik rögbicsapat sztárját; a birkózó ravasz, de meg nem engedett eszközökkel teszi harcképtelenné ellenfelét; egyetemi öregdiákok titokban segítenek olyan „diákoknak", akiknek tehetsége az atlétikai pályára korlátozódik. A cél hangsúlyozása folytán annyira eltompult a versengésben való puszta részvétel keltette jó érzés, hogy csupán a sikeres kimenetel vált ki megelégedettséget. Ugyanerről a folyamatról van szó, amikor a nyerés vágya feszültséget kelt a pókerjátszmában, s ez az egyén számára akkor oldódik fel, amikor sikeresen szerepel ászpókerével. Vagy – hogy egy másik példát említsünk – midőn igazi virágkorát élte a siker kultusza, az emberek pasziánsz közben is ravaszul keverték a kártyát. Ebben az utóbbi esetben az enyhe zavar s a nyilvános vétkek alattomossága világosan jelzi, hogy akik megszegik a játék intézményes szabályait, *ismerik* ezeket a szabályokat. A sikercél kulturális (vagy egyéni) eltúlzása azonban arra ösztönzi az embereket, hogy érzelmileg ne álljanak ki a szabályok mellett.[7]

Ez a folyamat természetesen nem korlátozódik a versenysportok területére, ahol mint egy mikrokozmoszban a társadalmi makrokozmosz történései tükröződnek. A folyamat, melyben a cél felmagasztalódása nyomán szó szerint *demoralizálódnak*, vagyis intézményesült jellegüket vesztik az eszközök,[8] sok olyan csoportban lejátszódik, amelyben nincs túl nagy egység a társadalmi struktúra két összetevője között.

Úgy gondolom, a mai amerikai kultúra ahhoz a szélső típushoz áll közel, amelyben rendkívüli módon hangsúlyoznak bizonyos siker-célokat, ugyanakkor nem hangsúlyozzák ezzel egyenértékűen az intézményes eszközöket. Merő képzelgés lenne persze azt állítani, hogy a siker szimbóluma egyedül a felhalmozott gazdagság, ahogy illúzió lenne tagadni,

hogy az amerikaiak a gazdagságot magasra helyezik értékhierarchiájukon. A pénzt nagymértékben önmagáért való értékké avatják, túl azon, hogy fogyasztási cikkek vásárolhatók érte, vagy felhasználható a hatalom növelésére. A „pénz" különösen alkalmas arra, hogy a presztízs szimbóluma legyen. Mint Simmel hangsúlyozta, a pénz rendkívül elvont és személytelen. Bárhogy szerezték is, csalással vagy intézményes úton, ugyanazok a javak és szolgáltatások vásárolhatók meg érte. A nagyvárosi társadalom névtelensége a pénz e sajátosságai révén lehetővé teszi, hogy a magas társadalmi állás szimbólumának szerepét játssza a gazdagság, amelynek forrását nem is ismeri – vagy ha igen, idővel megszépíti – a gazdag embert övező közösség. Mi több, az „amerikai álom" nem ismer olyan végpontot, amelyen ne lehetne túlhaladni. A „pénzbeli siker" mértékét kényelmesen meghatározhatatlannak és viszonylagosnak hagyják meg. Mint H. F. Clark felfigyelt rá, az amerikaiak minden jövedelmi szinten éppen huszonöt százalékkal több pénzre vágynak (de ez az „éppen csak egy kicsivel többet"-beállítottság tovább él, miután az előző vágy már teljesült). A változó mércék áramában nincs szilárd nyugvópont, helyesebben, ez csak olyan pont lehet, amelyet történetesen minden esetben „még éppen nem értünk el". Az amerikai álom egyik áldozatának aggodalmas szavai így hangzanak egy közösségben, amelyben nem ritkák a hatjegyű számmal kifejezhető évi jövedelmek: „Ebben a városban lenéznek engem, mert csak egy ezrest keresek hetente. Ez sértő."[9]

Mikor azt állítjuk, hogy a pénzbeli siker mint cél gyökeret vert az amerikai kultúrában, csak annyit mondunk, hogy az amerikaiakra mindenhonnan olyan előírások záporoznak, melyek jognak, vagy gyakran kötelességnek állítják be, hogy ezt a célt, még ismételt frusztrációk fenyegetése ellenére is, el kell érni. A társadalom magas presztízsű képviselői tovább erősítik ezt a kulturális hangsúlyt. A család, az iskola és a munkahely – e legfontosabb tényezők, melyek az amerikaiak személyiségstruktúráját kialakítják és céljaikat megszabják – egymással versengve végzik az erőteljes fegyelmezést, amelyre azért van szükség, hogy az egyén zavartalanul hihessen egy célban, amelyet sohasem érhetne el, ha a kielégülés be nem váltott ígérete motiválná. Nemsokára látjuk majd, hogy a szülők közvetítik gyermekeik felé csoportjuk értékeit és céljait – elsősorban társadalmi osztályuk értékeit, vagy azét az osztályét, amellyel azonosulnak. S természetesen hivatalosan az iskolák juttatják érvényre az uralkodó értékeket: a városi iskolákban használatos tankönyvek jelentős része sejteti vagy nyíltan meg is fogalmazza, hogy „az oktatás eredménye az intelligencia, következésképpen a munka- és pénzbeli siker".[10] Az embereket arra szoktatják, hogy még beteljesületlenül maradt törekvéseiket se adják fel. Ebben központi jelentőségűek a siker kulturális prototípusai, azok az eleven dokumentumok, amelyek tanúsítják, hogy az amerikai álom megvalósítható, s ehhez csak az kell, hogy az emberben meglegyenek a szükséges képességek. Vegyük szemügyre ebben az összefüggésben a következő kivonatolt részeket a *Nation's Business* című üzleti folyóiratból; a részleteket számos ehhez hasonló anyag közül választottuk ki, melyek különböző tömegközlési eszközökben szintén az üzleti értékek szószólói.

A dokumentum *(Nation's Business, 27. kötet, 8. sz. 7. 1.)*	*Szociológiai következményei*
„Ezekre a munkákra születni kell, pajtás, vagy nagy protekció kell hozzájuk."	Ez az eretnek vélemény feltehetően állandó frusztrációk nyomán alakult ki; eszerint nem érdemes nyilvánvalóan megvalósíthatatlan célokat kitűzni, sőt, talán kétségbe lehet vonni annak a társadalmi struktúrának a jogosságát, amelyben az embereknek eltérőek az esélyei e cél elérésére.
Régóta így altatják el a becsvágyat.	Az ellentámadásban nyíltan megfogalmazódik, hogy mekkora a kulturális értéke annak, ha valaki nem változtat törekvésein, nem veszti el „becsvágyát".
Mielőtt engednél a csábításnak, kérdezd meg ezeket az embereket:	Világos leszögezése annak, hogy milyen funkciót kell betölteniük az itt következő „siker"-listáknak. Ezek az emberek élő tanúbizonyságul szolgálnak arra, hogy a társadalmi struktúra lehetővé teszi ezeknek a törekvéseknek a megvalósulását, *ha az ember érdemes rá*. S ugyanígy, ha valaki nem képes elérni ezeket a célokat, ez csupán személyes fogyatékosságait bizonyítja. A kudarc által kiváltott agressziót tehát befelé, nem pedig kifelé kell irányítani, az embernek önmagát és nem a társadalmi struktúrát kell célba vennie, hiszen az utóbbi szabad és egyenlő lehetőségeket biztosít mindenkinek.
Elmer R. Jones, a Wells-Fargo és tsa elnöke, szegény fiú volt, az ötödik osztály után kimaradt az iskolából, s belépett az első munkahelyére.	I. számú sikerminta: *mindenki* joggal dédelgetheti *ugyanazokat* a nagyravágyó törekvéseket, hiszen bármilyen alacsonyról indul, az igazi tehetség a legnagyobb magasságokba emelkedhet. A törekvéseket a maguk eredeti mivoltában kell megőrizni.
Frank C. Ball, Amerika befőttesüveg-királya, egy marhavagonban utazott Buffalóból az Indiana államban Muncie-ba, bátyjának, Georgenak a lovával együtt. Ott egy kis üzleti vállalkozásba kezdett, amely később a legnagyobb lett a maga nemében.	II. számú sikerminta: bármilyen eredménnyel járnak az ember jelenlegi törekvései, a jövő tele van csábító kilátásokkal; a közemberből még király is lehet. A kielégülés talán örökre lehetetlennek látszik, végül mégis bekövetkezik, amikor az ember vállalkozása a „maga nemében a legnagyobb lesz".

J. L. Bevan, az Illinois Központi Vasutak elnöke, tizenkét éves korában kifutófiú volt a New Orleans-i fuvarirodában.

III. számú sikerminta: ha gazdaságunk tartósan ható tendenciái kevés lehetőséget látszanak biztosítani a kisvállalkozásnak, akkor az egyén a magánvállalkozás óriási bürokráciáin belül keresheti a kibontakozás útját. Ha már nem lehetünk királyok a saját birodalmunkban, legalább elnökök lehetünk a gazdasági demokráciák valamelyikében. Mindegy, hogy jelenleg mik vagyunk, kifutók vagy hivatalnokok, tekintetünket a csúcsra kell irányítanunk.

Különböző forrásokból szüntelenül árad a biztatás, hogy őrizzük meg nagyra törő vágyainkat. Óriási a buzdító irodalom, s szinte alig lehet valamelyiket kiválasztani belőle anélkül, hogy részrehajlás látszatát ne keltsük. Vegyük sorra az alábbiakat: Russel H. Conwell tiszteletes *Gyémántföldek* című prédikációja, melyet százezrek hallottak és olvastak, valamint ezt követő könyve: *Az új nap* avagy *Új lehetőségek: könyv fiataloknak;* Elbert Hubbard, aki szerte az országban, kisvárosi főtereken tartotta híres *Üzenet Garcíának* című beszédét; Orison Swett Marden, aki egész sor könyvet írt, először kifejtve *A teljesítmény dicséretét,* melyet egyetemek elnökei méltattak, majd megmagyarázta, hogyan kell *Előtérbe kerülni* – erről a művéről McKinley elnök zengett dicshimnuszokat, végül pedig, demokratikus hitvallása ellenére megmutatta, hogy lehet *Mindenkiből király.* Az amerikai kultúra szövetébe mélyen beépült szimbólum, hogy miként emelkedik a közember a gazdasági király pozíciójába; ennek végérvényes megfogalmazását olyasvalakinél olvashatjuk, aki tudta, miről beszél. Andrew Carnegie mondja: „Légy király álmaidban. Így szólj önmagadhoz, »Az én helyem a csúcson van«."[11]

A nagyravágyó célok megőrzésének kötelezettsége tehát pozitív hangsúlyt kap. Ennek megfelelően élesen elítélik azokat az embereket, akik engednek ambícióikból. Az amerikaiakat óvják attól, nehogy „hitehagyók" legyenek, mert az amerikai kulturális szótárban, s a fiatalok szókincsében „nem található meg a »kudarc« szó". Világos a kulturális hitvallás: nem engedhetünk vágyainkból, nem szűnhetünk meg törekedni, nem adhatjuk alább céljainkat, mert „nem a kudarc a bűn, hanem az alacsonyan megszabott cél".

A kultúra tehát három axióma elfogadását követeli meg: először, mindenkinek ugyanazokért a nagyravágyó célokért kell küzdenie, hiszen ezek mindenki számára elérhetőek; másodszor, a jelenleg elszenvedett látszólagos kudarc csupán egy állomás a végső siker felé vezető úton; és harmadszor az az igazi kudarc, ha valakiben alábbhagy, vagy megszűnik a becsvágy.

Durva pszichológiai megközelítésben ezek az axiómák először is másodlagos szimbolikus megerősítései az ösztönző tényezőknek; másodszor, egyesült ösztönzés segítségével csökkentik annak fenyegető veszélyét, hogy elmarad a reagálás; harmadszor, erőteljesebbé teszik az állandó reagálás motivációját, noha a jutalmazás egyre csak késik.

Szociológiai megközelítésben az axiómák először is a társadalmi struktúra kritikáját az én kritikájává alakítják azoknál, akik társadalmi helyzetüknél fogva nem tudnak maradéktalanul és másokkal egyenlő mértékben élni a lehetőségekkel; másodszor, hozzájárulnak a társadalmi hatalom struktúrájának megőrzéséhez, mert az alsóbb társadalmi ré-

tegekhez tartozó egyéneket arra ösztönzik, hogy ne a hozzájuk hasonlókkal, hanem a felülllévőkkel azonosuljanak (hiszen végül úgyis hozzájuk hasonulnak majd); harmadszor pedig nyomást gyakorolnak a lankadatlan nagyravágyás kulturális parancsával való azonosulás érdekében, hiszen megtagadják az egyenjogú társadalmi tagságot azoktól, akik nem tudnak alkalmazkodni.

A mai amerikai kultúrát ilyen módon és e folyamatok által továbbra is az jellemzi, hogy rendkívül hangsúlyos a gazdagság mint a siker alapvető szimbóluma, ugyanakkor korántsem ennek megfelelően hangsúlyosak a cél elérésére szolgáló törvényes utak-módok. Miként reagálnak az egyének, akik ebben a kulturális közegben élnek? S miként függnek össze megjegyzéseink azzal az elmélettel, miszerint a deviáns magatartás lényege, hogy a biológiai impulzusok áttörik a kultúra által rájuk kényszerített korlátokat? Röviden, milyen következményekkel jár a társadalmi struktúrában különbözőképpen elhelyezkedő emberek magatartására nézve az a kultúra, amelyben az uralkodó sikercélokra fektetett hangsúlyt egyre kevésbé kíséri a célok elérésére szolgáló intézményes eljárások megfelelő hangsúlyozása?

Az egyéni alkalmazkodás típusai

A kulturális sémákat elhagyva most vizsgáljuk meg, hogyan alkalmazkodnak az egyének a kultúrát hordozó társadalomban. Bár vizsgálódásaink középpontjában továbbra is a deviáns viselkedés különböző mértékének és fajtáinak kulturális és társadalmi forrásvidéke áll, ezt a kérdést most más szemszögből tekintjük át: elemzésünk eddig a kulturális értéksémák síkján mozgott, most áttérünk az értékekhez való alkalmazkodás síkjára. Áttekintjük, hogyan alkalmazkodnak ezekhez az értékekhez a társadalmi struktúrában eltérő helyet elfoglaló egyének.

Az alkalmazkodás öt fajtáját vesszük szemügyre. Ezeket az alábbi táblázatban sematikusan ábrázoljuk; a + az „elfogadást", a – az „elutasítást" jelöli, míg a ±-szal „az uralkodó értékek elutasítását és új értékekkel való felcserélését" jelöljük.[12]

Az egyéni alkalmazkodás módjainak típusai

Az alkalmazkodás módjai	Kulturális célok	Intézményes eszközök
I. Konformizus	+	+
II. Újítás	+	–
III. Ritualizmus	–	+
IV. Visszahúzódás	–	–
V. Lázadás[13]	±	±

Mielőtt megvizsgálnánk, milyen nyomást fejt ki a társadalmi struktúra az egyénekre annak érdekében, hogy valamelyik magatartásmódot válasszák, meg kell jegyeznünk, hogy az emberek, miközben más és más társadalmi tevékenységet végeznek, az egyik lehetőségről áttérhetnek egy másikra. A fenti kategóriák sajátos helyzetekben megnyilvánuló szerepmagatartásokra vonatkoznak, nem pedig a személyiségre. Többé-kevésbé állandó reagálástípusok, s nem a személyiség megszerveződésének típusai. Ha a viselkedés különböző területein kívánnánk megvizsgálni az alkalmazkodás e típusait, ez a jelen fejezet keretei között megoldhatatlan bonyodalmakhoz vezetne. Emiatt elsősorban a gaz-

dasági tevékenységgel foglalkozunk, ezt azonban tág értelemben fogjuk fel, mint „javak és szolgáltatások termelését, cseréjét, elosztását és fogyasztását" versenyen alapuló társadalmunkban, ahol a gazdaságnak rendkívüli szimbólumereje van.

I. Konformizmus

Stabil társadalmakban az I. fajta alkalmazkodás – a kulturális célok, s egyúttal az intézményes eszközök elfogadása – a legáltalánosabb és széles körben elterjedt reakció. Ha nem így lenne, nem lehetne fenntartani a társadalom stabilitását és folyamatosságát. A minden társadalmi rendet fenntartó várakozásokat a társadalom tagjainak magatartása élteti, mert ebben a magatartásban a bevett, noha részleteiben talán változó kulturális mintákkal szembeni konformizmus érvényesül. Valójában csak azért mondhatjuk, hogy valamely embertömeg társadalmat alkot, mert a magatartás általában az alapvető társadalmi értékekhez igazodik. Ha az egymásra ható egyének nem vállalnak közös értékeket, beszélhetünk ugyan társadalmi viszonyokról – amennyiben a rend megbontását célzó kölcsönviszonyok is így nevezhetők –, de nem társadalomról. A XX. század közepe táján tehát a nemzetek társadalmára csak mint szóképre vagy elképzelt célra hivatkozhatunk, de nem mint szociológiai realitásra.

Mivel elsősorban a *deviáns* viselkedés forrásai érdekelnek bennünket, s mivel röviden már foglalkoztunk azokkal a mechanizmusokkal, amelyek a konformizmust jellegzetes magatartástípussá teszik az amerikai társadalomban, jelenleg nincs több mondanivalónk az alkalmazkodás e típusáról.

II. Újítás

Mivel a sikercél kulturálisan igen hangsúlyozott, az alkalmazkodásnak ez a fajtája intézményesen tiltott, de gyakran hatékony eszközökkel próbálja a sikernek – a gazdagságnak és hatalomnak – legalább csalóka látszatát elérni. Erre a reagálásmódra akkor kerül sor, ha az egyén magáévá tette a kulturálisan hangsúlyozott célt, de nem fogadta el azokat az intézményes normákat, amelyek a cél elérésére igénybe vehető módszereket és eszközöket megszabják.

Pszichológiai szempontból nézve a dolgot, várható, hogy ha valaki valamilyen célhoz érzelmileg rendkívül kötődik, akkor annak elérése érdekében kész kockázatot vállalni, s hogy ezzel a beállítottsággal minden társadalmi rétegben találkozhatunk. Szociológiai szempontból felvetődik a kérdés, hogy társadalmi struktúránk mely vonásai tesznek hajlamossá ilyen típusú alkalmazkodásra, gyakoribb jelenséggé téve a deviáns viselkedést az egyik társadalmi rétegben, mint a másikban.

Legfelső gazdasági szinten az újítás irányába ható nyomás gyakran eltörli a határokat erkölcsileg megengedett üzleti törekvések és erkölcstelen praktikák között. Mint Veblen megjegyezte: „Egyetlen esetben sem könnyű – sőt, néha lehetetlen is, amíg a bíróság ki nem mondta a végső szót – eldönteni, vajon dicséretre méltó kereskedelmi fogásról vagy büntetendő jogsértésről van-e szó". A nagy amerikai vagyonok történetét át meg átszövi

az intézményesen kétes értékű újításokra törekvés, s igen sok elismerő vélemény hallható a rablólovagokról. A gyakran magánemberként, de nemritkán nyilvánosan kifejezett, kénytelen-kelletlen csodálat ezek iránt a „ravasz, jóravaló és sikeres" férfiak iránt, annak a kulturális struktúrának a terméke, amelyben a mindennél szentebb cél tulajdonképpen szentesíti az eszközöket. Korántsem vadonatúj jelenségről van szó. Nem feltételezzük, hogy Charles Dickens minden tekintetben pontos megfigyelője volt az amerikai valóságnak, s teljesen tudatában vagyunk annak is, hogy a legkevésbé sem tekinthető pártatlannak. Mégis hadd idézzük éles szemre valló megjegyzését arról, hogy az amerikaiak

„szeretik a jóravaló ügyleteket, melyek oly sok csalárd és durva módon elkövetett hitszegést, sok nyilvános és magánsikkasztást bearanyoznak, s ami lehetővé teszi, hogy sok gazember, aki nagyon is rászolgált az akasztófára, emelt fővel állhasson honfitársai elé... A kudarcba fulladt spekuláció, a csőd vagy a sikeres gazemberség érdemeit nem aszerint ítélik meg, hogy az illető tartotta-e magát az aranyszabályhoz, »tégy úgy, ahogy másoktól elvárod«, hanem jóravalósága tekintetében veszik szemügyre. Százszámra voltam részese a következő párbeszédnek: »Nem szégyenletes dolog-e, hogy egy olyan ember, mint X. Y. nagy vagyonra tesz szert a leggyalázatosabb és legundorítóbb eszközök révén, s bűnei ellenére az Önök honfitársai megtűrik, sőt támogatják? Nyilvános botránykő ez az ember, nem igaz?« »Igen, Uram, valóban.« »Megrögzött hazudozó, nemde?« »Igen, Uram.« »Megrugdosták, arcul ütötték és, megbotozták?« »Igen, Uram.« Rendkívül tisztességtelen, aljas és erkölcstelen?« »Igen, Uram.« »Akkor az isten szerelmére, mik az érdemei?« »Nos hát, Uram, jóravaló ember.«"

Az ellentétes kulturális értékeket karikírozva Dickens persze csak egyike azoknak a szellemes embereknek, akik könyörtelenül levonták következtetéseiket a pénzbeli siker előtérbe állításáról. A bennszülött szellem ott veszi fel a fonalat, ahol a külföldi elhagyja. Artemus Ward szatirikusan elemzi az amerikai élet közhelyeit, mígnem azok egyszer csak furcsán összeegyeztethetetlennek látszanak egymással. A „süteményesdoboz filozófusok", Bill Arp és Petroleum Volcano (később Vesuvius) Nasby, a szellemességet az illúziórombolás szolgálatába állították, s nem is titkolták, mennyire örömüket lelik közismert személyekhez fűződő hiedelmek kigúnyolásában. Josh Billings, és alteregója, Esek Papa nyíltan közhírré tette, amit sokan önmaguktól nem ismertek el, megjegyezve, hogy az elégedettség viszonylagos, lévén „a világunkban a legnagyobb boldogság az, ha van valamink, amit mások nem szerezhetnek meg". Valamennyien a célzatos vicc társadalmi funkcióira világítanak rá, ahogy azt később Freud elemezte *A vicc és viszonya a tudattalanhoz* (Der Witz und seine Beziehungen zum Unbewussten) című könyvében, ahol azt írja, hogy a vicc „harci fegyver minden ellen, ami nagy, méltóságteljes és hatalmas, s amit a közvetlen lelepleződéstől belső gátlások vagy külső körülmények óvnak meg". De talán a legfontosabb adalék Ambrose Bierce munkássága, akinél a vicc formája nyilvánvalóvá teszi, hogy a vicc szó még mindig őriz valamit eredeti jelentéséből, s azt a hatalmat vagy erőt jelenti, amelynek révén az ember tud valamit, tanul vagy gondolkodik.*

* Freud idézett művének címében szereplő Witz szót angolban a Wit szóval fordították, s a szót mindkét nyelvben ész, eszesség értelemben is használják. *(a szerk.)*

„A bűnről és jóvátevésről" szóló jellegzetesen ironikus hangú és mélyenszántó esszéjét Bierce azzal a megfigyeléssel kezdi, hogy „a szociológusok már régóta vitatják azt az elméletet, hogy a bűn elkövetésére ösztönző impulzus beteges, s szerintük éppen az vall betegségre, ha valaki ezt az elméletet fogadja el". E bevezetés után leírja, hogyan tesz szert társadalmi elismertségre egy sikeres gonosztevő, majd a következőkben elemzi a kulturális értékek és a társadalmi viszonyok közötti ellentéteket.

„A jóravaló amerikai rendszerint meglehetősen kemény szavakkal ítéli el a gazemberséget, de szigorúságáért azzal vezekel, hogy nagylelkűen megtűri a gazembereket. Egyetlen dolgot igényel csak, s ez az, hogy személyesen ismerje őket. Valamennyien hangos szóval »ítéljük el« a tolvajokat, feltéve, ha nem ér az a megtiszteltetés, hogy ismerjük őket. Nos, ha igen, a dolog egészen másként áll – hacsak nem érzik rajtuk a szegénység vagy a börtön szaga. Tudjuk, hogy bűnösök, mégis találkozunk, kezet rázunk, együtt iszunk velük, s ha történetesen gazdagok, vagy más tekintetben nagy emberek, meghívjuk őket otthonunkba, s megtiszteltetésnek tartjuk, ha meglátogathatjuk őket. Nem »helyeseljük módszereiket« – ezt hozzá kell tennünk; s ezt elég nagy büntetésnek tartjuk számukra. Valószínűleg egy humorista kitalálása, hogy a gazember egy fikarcnyit is törődik azzal, hogy mit gondol módszereiről valaki, aki kedves és barátságos hozzá. A gondolat valószínűleg nagy sikert aratna Mars bohózati színpadán.

(S újból) Ha a gazembereknek nem lenne részük társadalmi elismerésben, sokkal kevesebben volnának. Néhányan még ügyesebben álcáznák a jogatlanság kanyargós ösvényeire tett kirándulásaikat, másokat azonban annyira furdalna a lelkiismeret, hogy lemondanának a gazemberség hátrányairól a tisztességes élettel járó hátrányok kedvéért. A méltatlan ember semmitől sem retteg annyira, mint attól, hogy a tisztességes emberek nem hajlandók kezet fogni vele, vagy megvetően tekintenek, illetve ügyet sem vetnek rá.

Azért vannak gazdag embereink, mert vannak »tiszteletre méltó« emberek, akik nem átallanak kezet fogni, együtt mutatkozni velük, azt állítani, hogy ismerik őket. Ilyen körülmények között álnokság megróni őket, felkiáltani, ha kirabolnak; olyan, mint mikor valaki bűntársa ellen vall.

Mosolyoghatunk egy gazemberre (legtöbbünk sokszor is megteszi ezt naponta), ha nem tudjuk, hogy gazember, s ezt nem árulta el nekünk; de ha tudjuk, hogy az, vagy megmondta nekünk, akkor képmutatók vagyunk, ha rámosolygunk – egyszerűen képmutatók vagy talpnyaló képmutatók, attól függően, hogy milyen helyzetet foglal el az életben a gazember, akire rámosolygunk. Több az egyszerű képmutató, mint a talpnyaló képmutató, hiszen több a puszta gazember, mint a gazdag és előkelő gazember, noha az előbbiekre kevesebbszer mosolyognak. Az amerikai népet mindaddig kifosztják, amíg az amerikai jellem olyan marad, amilyen; ameddig megtűri a sikeres gonosztevőket; amíg naivan úgy képzeli, hogy különbség van valakinek nyilvános és magánjelleme, üzleti és személyes léte között. Röviden, az amerikai népet mindaddig kifosztják, amíg rászolgál arra, hogy kifosszák. Nincs emberi törvény, amely ezt megállíthatná, s nem is kellene megállítani, mert ekkor érvényét vesztené egy magasabb rendű és üdvösebb törvény: »Ki mint vet, úgy arat«."[14]

Bierce abban a korszakban élt, amikor virágkorukat élték az amerikai rablólovagok, s így könnyedén felismerhette azt a jelenséget, amely később „fehérgalléros bűnözés" néven vált ismertté. Mégis tudatában volt annak, hogy nem tárul fel az intézményes normák minden ilyen nagyszabású és drámai megszegése a felső gazdasági rétegek körében, s feltehetőleg még kevesebb olyan eset kerül napvilágra, amikor a normát az alsó középosztály tagjai szegik meg. Sutherland több ízben adatokkal bizonyította, hogy az üzletemberek között a „fehérgalléros bűnözés" a leggyakoribb törvényszegés. Véleménye szerint sok ilyen bűntettet nem üldöz a törvény, mert vagy nem fedezik fel azokat, vagy ha felfedezik, akkor „az üzletembereket magas társadalmi állásuk miatt vonakodnak megbüntetni, s a közönség viszonylag szervezetlenül lép fel a fehérgalléros bűnözőkkel szemben".[15] Egy körülbelül 1700, túlnyomóan középosztálybeli egyén körében végzett vizsgálat arra az eredményre jutott, hogy a „nem kategorizálható bűntettek" mindennaposak a társadalom egyértelműen „tiszteletben álló" tagjai körében. A megkérdezettek 99 százaléka elismerte, hogy New York állam büntetőtörvénykönyvét összesen 49 módon sértette meg, s ebből mindegyikük egy vagy több fajta törvénysértést követett el; mindegyik jogsértés volt annyira komoly, hogy a rájuk kiróható maximális büntetés nem kevesebb egy évnél. A felnőttek által elkövetett törvénysértések átlagos száma – ebben nem szerepelnek azok a törvénysértések, melyeket tizenhat éven aluliak követtek el – a férfiak között 18, a nők között 11 volt. A férfiak 64 százaléka, a nők 29 százaléka ismerte el, hogy egy vagy több alkalommal követett el főbenjáró bűncselekményt, ami New York állam törvényei szerint alapul szolgálhatott volna arra, hogy megfosszák őket minden állampolgári joguktól. A jelenség egyik kulcsmondata egy ügynöktől származik, aki valamilyen árucikk eladása érdekében tett megtévesztő kijelentéseivel kapcsolatban ezt mondta: „Először az igazat próbáltam mondani, de ez nem mindig jár sikerrel." Ezeknek az adatoknak az alapján a szerzők szerényen az alábbi következtetést vonják le: „Azoknak a cselekedeteknek a száma, melyek a törvény értelmében bűntettnek számítanak, messze meghaladja azokét, melyekről mint bűntettekről hivatalosan beszámolnak. A törvénysértő magatartás távolról sem abnormális társadalmi vagy pszichológiai megnyilvánulás, valójában igen általános jelenség."[16]

Bármilyen eltérő arányban jelentkezzék is a deviáns magatartás a különböző társadalmi rétegekben – és sok forrásból tudjuk, hogy a hivatalos bűnözési statisztikák, amelyek egyöntetűen magasabb bűnözési arányt mutatnak ki az alsóbb rétegekben, távolról sem teljesek vagy megbízhatóak –, elemzésünkből kiderül, hogy a devianciára ösztönző legerősebb nyomás az alsóbb rétegekre nehezedik. Az idevágó esetek alapján kimutathatjuk azokat a szociológiai mechanizmusokat, amelyek ezt a nyomást kiváltják. Számos vizsgálatból kiderül, hogy a bűnözés bizonyos területei „normális" reakciót jelentenek arra a helyzetre, amelyben az emberek az anyagi siker kulturális hangsúlyozását magukévá teszik, de a siker elérésének hagyományos és megengedett eszközeihez kevéssé jutnak hozzá. Az ilyen helyzetű emberek foglalkozási lehetőségei nagyrészt a kétkezi munkára és az alacsonyabb szintű fehérgalléros munkakörökre korlátozódnak. Miután Amerikában *valamennyi társadalmi osztály meglehetős egyöntetűséggel* bélyegzi meg a kétkezi munkát[17], továbbá mivel hiányoznak a tényleges lehetőségek e szint meghaladására, az eredmény az lesz, hogy ezzel az emberek erőteljesen hajlanak a deviáns viselkedésre. A szakképzetlen munka társadalmi helyzete és az ilyen munkával járó alacsony jövedelem *az érdem*

bevett mércéit figyelembe véve, nem egykönnyen kel versenyre a szervezett bűnözésből és gengszterségből fakadó hatalom és magas jövedelem ígéretével.[18]

Céljaink szempontjából ezeknek a szituációknak két feltűnő vonása van. Először, a sikerre a kultúra bevett értékei ösztönöznek, *és* – másodszor – a cél elérésének módjait az osztálystruktúra nagyrészt a deviáns viselkedésből fakadó módszerekre korlátozza. A deviancia irányába ható erőteljes nyomás a kulturális hangsúly és a társadalmi struktúra *együttes* következménye. A „pénzszerzés" törvényes csatornáinak igénybevételét korlátozza az osztálystruktúra, amely nem minden szinten teljesen nyitott a jóképességű emberek előtt.[19] Noha a nyíltosztály-ideológia továbbra is él,[20] viszonylag ritka eset, hogy valaki előrehalad a célba vett siker elérésének útján; különösen nehéz ez azok számára, akik nem nagyon vettek részt formális képzésben és alig vannak gazdasági erőforrásaik. Az uralkodó tendencia az, hogy fokozatosan felhagynak törvényes, de nagyjában és egészében hatástalan törekvéseikkel, s fokozottabb mértékben nyúlnak törvénytelen, viszont többé vagy kevésbé hatékony eszközökhöz.

A társadalmi struktúra legalján élőkkel szemben a kultúra teljesíthetetlen követelményeket támaszt. Egyfelől felszólítja őket, hogy viselkedésükkel a nagy gazdagság kilátásához igazodjanak – „Minden emberből királyt", mondja Marden, Carnegie és Long –, másfelől többnyire megtagadja tőlük a tényleges lehetőséget, hogy ezt intézményes formában tegyék. E strukturális következetlenség eredménye a deviáns viselkedés magas aránya. Mivel egyre nagyobb hangsúly esik a presztízzsel bíró célok bármely eszközzel történő elérésére, rendkívül bizonytalanná válik a kulturálisan kijelölt célok és eszközök közötti egyensúly. Ebben a közegben Al Capone az erkölcstelen értelem diadalát képviseli az erkölcsileg előírásos „kudarc" felett – a vertikális mobilitás csatornái bezárulnak vagy beszűkülnek abban a *társadalomban, amelynek kitüntetett értéke valamennyi tagjának gazdasági bősége és társadalmi felemelkedése.*[21]

Ez a legutolsó megszorítás döntően fontos. Ennek alapján ugyanis, ha meg akarjuk érteni a deviáns viselkedés társadalmi forrásait, nemcsak az anyagi siker rendkívüli hangsúlyát kell figyelembe vennünk, hanem a társadalmi struktúra más vonásait is. A deviáns viselkedés nagy gyakoriságának nemcsak az az oka, hogy korlátozottak a lehetőségek, vagy hogy a társadalom túlértékeli az anyagi sikert. Egy viszonylag merev osztálystruktúra, kasztrendszer sokkal inkább korlátozhatja az egyéni lehetőségeket, mint a mai amerikai társadalom szerkezete. Deviáns viselkedés tömegesen akkor jelentkezik, amikor valamilyen kulturális értékrendszer tulajdonképpen mindennél inkább magasztal bizonyos, az *egész lakosságra egyaránt* érvényes sikercélokat, miközben a társadalmi struktúra *ugyanezen lakosság tekintélyes hányada* számára szigorúan korlátozott vagy teljesen elzárja a célok elérésének megengedett és helyes eszközeit. Másként kifejezve, egalitariánus ideológiánk lényegénél fogva tagadja olyan egyének és csoportok létezését, akik, illetve amelyek nem indulnak harcba az anyagi siker eléréséért. Ehelyett azt tartja, hogy mindenkire ugyanazok a sikerszimbólumok alkalmazhatók. A célokról azt tartják, hogy nem állnak meg az osztályokat elválasztó határvonalnál, hanem túlterjednek azon. A valóságban azonban a társadalmi szervezetbe az egyes osztályoknak eltérőek a lehetőségei a célok elérésére. Ilyen körülmények között, egy amerikai főerény, a „nagyravágyás" lesz egy amerikai főbűn, a „deviáns viselkedés" szülőanyja.

Ennek az elméleti elemzésnek a segítségével talán megmagyarázhatjuk, hogy a bűnözés és a szegénység között miért van hol nagyobb, hol kisebb összhang.[22] A „szegénység" nem elszigetelt változó, amely mindenütt egyformán hat; csak egyike egy sor, felismerhetően összefüggő társadalmi és kulturális változónak. Önmagában a szegénység és annak nyomán a korlátozott lehetőségek még nem teremtenek feltűnően nagyarányú kriminalitást. Még a hírhedt „szegénység a bőség közepette" jelenség sem vezet szükségképpen erre. Ha azonban a szegénység, valamint azok a hátrányok, amelyek a társadalom *minden* tagja számára engedélyezett kulturális értékekért folyó harcban tapasztalhatók, összekapcsolódnak az anyagi siker mint uralkodó cél kulturális hangsúlyozásával, akkor egyáltalán nem váratlan következmény a nagyarányú kriminalitás. Hozzávetőleges (és nem szükségszerűen megbízható) bűnözési statisztikákból például kiderül, hogy a szegénység kevésbé kapcsolódik a bűnözéshez Délkelet-Európában, mint az Egyesült Államokban. Ezeken az európai területeken a szegények gazdasági lehetőségei még kevésbé ígéretesek, mint nálunk, s így az eltérő korrelációra nem adhat választ sem önmagában a szegénység, sem pedig együttesen a szegénység és a korlátozott lehetőségek. Ha azonban a teljes összefüggést tekintjük – a szegénységet, a korlátozott lehetőségeket és a kulturális célok kijelölését –, akkor ennek alapján talán magyarázatot adhatunk arra, hogy nálunk miért szorosabb az összefüggés a szegénység és a bűnözés között, mint más társadalmakban, ahol a merev osztályszerkezet a siker *eltérő osztályszimbólumaival párosul.*

Akik szenvedő alanyai az anyagi nagyravágyás kulturális hangsúlya és a lehetőségek kibontakozásának útjában álló társadalmi korlátok közötti ellentmondásnak, nincsenek mindig tudatában meghiúsult törekvéseik strukturális forrásainak. Igaz ugyan, hogy gyakran felismerik a szakadékot az egyéni érdem és a társadalmi jutalmak között. De nem szükségképpen látják, hogy miként jön ez létre. Akik úgy vélik, hogy az ok a társadalmi struktúrában keresendő, elidegenedhetnek ettől a struktúrától, s könnyen az V. alkalmazkodás-típus híveivé válhatnak (lázadnak). Mások viszont, s valószínűleg ez a nagy többség, nehézségeiket esetleg inkább misztikus, mint szociológiai forrásokra vezetik vissza. Ahogy a kiváló klasszika-filológus és amatőr szociológus, Gilbert Murray általánosságban megjegyezte, „a babona legjobb termőtalaja az a társadalom, amelyben az emberek vagyona tulajdonképpen semmiféle összefüggésben sem áll érdemeikkel és erőfeszítéseikkel. A stabil és jól kormányzott társadalmakról megközelítő érvénnyel elmondható, hogy biztosítják az erényes és iparkodó tanonc sikerét az életben, miközben a gonosz és henye tanonc kudarcot vall. Az ilyen társadalomban az emberek általában az ésszerű és látható oksági láncolatokat hangsúlyozzák. De (az anómiától szenvedő társadalomban)... keveset számítanak az olyan hétköznapi erények, mint a szorgalom, a tisztesség és a kedvesség."[23] S az ilyen társadalmakban az emberek általában hajlanak a miszticizmusra: mindenben a szerencse, a véletlen, és a vak sors működését látják.

A mi társadalmunkban mind feltűnően „sikeres", mind pedig a feltűnően „sikertelen" emberek gyakran tulajdonítják sorsukat a jó vagy balszerencsének. Julius Rosenwald, a gazdag üzletember például kijelentette, hogy a nagy vagyonok 95 százaléka „a szerencse műve".[24] Egy vezető üzleti folyóirat pedig, a nagy egyéni gazdagság áldásos hatásait taglaló vezércikkében az okosság mellett a szerencsét is szükségesnek tartja megemlíteni olyan tényezőként, amely szerepet játszik a nagy vagyonok kialakulásában: „Ha valaki bölcs befektetések révén – elismerjük, sok esetben a jó szerencse segítségével – felhalmoz néhány millió dollárt, ez-

által nem tőlünk, többiektől vesz el valamit."[25] Gyakran a munkás is a véletlennel magyarázza gazdasági helyzetét. „A munkás ha körülnéz, mindenütt munka nélkül álló tapasztalt és ügyes embereket lát. Ha dolgozik, szerencsésnek érzi magát. Ha nincs munkája, a balszerencse áldozata. *Alig lát összefüggést az érdem és a következmények között.*"[26]

Ezek a szerencsére és a véletlenre vonatkozó utasítások azonban eltérő funkciót töltenek be, attól függően, hogy kitől származnak: olyan emberektől, akik megvalósították, vagy olyanoktól, akik nem valósították meg a kulturálisan hangsúlyozott célokat. A sikeresek szájából, pszichológiai szempontból, ez a lefegyverző szerénység megnyilvánulása. Valóban a beképzeltségnek még az árnyéka sem vetődhet arra, aki azt állítja, hogy szerencsés volt, nem pedig azt, hogy teljes mértékben rászolgált vagyonára. Szociológiai szempontból a szerencse doktrínája, ahogy a sikeres emberek kifejtik, kettős funkciót tölt be: magyarázatot ad az érdem és a jutalmazás közötti gyakori eltérésre, másrészt megvédelmezi a bírálatoktól azt a társadalmi struktúrát, amely lehetővé teszi, hogy gyakori legyen ez az eltérés. Ha ugyanis a siker elsősorban szerencse dolga, ha egyszerűen a dolgok vak természetétől függ, ha ott jelentkezik, ahol kedve tartja, s nem tudni, honnan jött és merre tart, akkor az ember nem lehet úrrá felette, s egyszóval valakik mindig szerencsések, mások meg szerencsétlenek, *bármilyen is a társadalmi struktúra.*

A sikertelenek, s közülük főleg azok számára, akiknek érdemeikért és erőfeszítéseikért csekély jutalomban van részük, a szerencse doktrínája szintén pszichológiai funkciót szolgál: általa képesek megőrizni önbecsülésüket a kudarc közepette. Diszfunkcionális is lehet e doktrína: megkurtíthatja a kitartó törekvésre hajtó motivációt.[27] Bakke[28] nézete szerint szociológiai szempontból ez a doktrína arra vonatkozhat, hogy az egyén képtelen felfogni a társadalmi és gazdasági rendszer működését, s diszfunkcionális is lehet, amennyiben értelmetlennek nyilvánít mindenfajta törekvést olyan strukturális változásokra, amelyek a lehetőségek és jutalmazások méltányosabb megosztását eredményeznék.

Ez a véletlenre és a kockázatvállalásra irányuló beállítottság, melyet a meghiúsult törekvések nyomása még tovább fokoz, segít megmagyarázni, miért mutatkozik bizonyos társadalmi rétegekben olyan nagy érdeklődés a játék – egy intézményesen tiltott, vagy legjobb esetben is megtűrt, de korántsem előnyben részesített vagy előírt tevékenységforma – iránt.[29]

Azok között, akik nem a szerencse doktrínája segítségével értelmezik az érdem, az erőfeszítés és a jutalmazás között tátongó szakadékot, individualizált és cinikus beállítottság alakulhat ki a társadalmi struktúrával szemben. Ezt az attitűdöt az a kulturális séma példázza a legjobban, mely szerint „nem az számít, hogy mit tudsz, hanem az, hogy kit ismersz".

A miénkhez hasonló társadalmakban tehát a mindenkire érvényes anyagi siker nagy kulturális hangsúlya és a jóváhagyott eszközöket sokak elől méltatlanul elzáró társadalmi struktúra ellentéte az intézményes normáktól eltérő újító gyakorlatokra ösztönöz. Az alkalmazkodásnak ez a formája azonban feltételezi, hogy az egyének szocializációja nem teljes: elvetik az intézményes eszközöket, miközben továbbra is a sikerre törekszenek. Azokból viszont, akik teljes mértékben magukévá tették az intézményes értékeket, az ilyen helyzet valószínűleg inkább olyan reagálást vált ki, hogy elveti a törekvések célját, de továbbra is elfogadják az uralkodó erkölcsöt. Ez a fajta reagálás további vizsgálatot igényel.

III. Ritualizmus

A rituális alkalmazkodás könnyen felismerhető. Arról van szó, hogy az egyén elveti a nagy anyagi siker és a gyors társadalmi felemelkedés magasztos kulturális céljait, vagy igényeit arra a szintre szállítja le, ahol azok már megvalósíthatók. Az egyént azonban, noha elutasítja azt a kulturális kötelezettséget, hogy „előrehaladjon a világban", s szűkíti távlatait, továbbra is szinte kényszerítő erővel kötik az intézményes normák.

Terminológiai bűvészkedés lenne csak, ha feltennénk a kérdést, vajon valóban deviáns viselkedésről van-e szó ebben az esetben. Mivel az alkalmazkodás valójában belső döntés eredménye, s mivel ez a magatartás intézményesen megengedett, bár kulturálisan nem támogatott, általában nem tekintik társadalmi problémának. Az adaptációnak ezt a formáját választó embereket közeli ismerőseik esetleg az uralkodó kulturális hangsúlyok alapján ítélhetik meg, „sajnálhatják őket", egyes esetekben úgy érezhetik, hogy az „öreg Jones feltehetően kizökkent a rendes kerékvágásból". Akár deviáns viselkedésnek tekintik ezt, akár nem, nyilvánvalóan eltér attól a kulturális modelltől, amelyben az emberek kötelesek aktívan küzdeni, hogy – lehetőleg intézményes eszközök segítségével – előre és felfelé jussanak a társadalmi hierarchiában.

Ez a fajta alkalmazkodás valószínűleg meglehetősen gyakori jelenség abban a társadalomban, amelyben az emberek társadalmi helyzete nagyrészt teljesítményüktől függ. Hiszen, mint oly gyakran megfigyelték[30], ez a szüntelen versengés és harc nagyfokú státusféltést hoz létre. A szorongás enyhítésének egyik eszköze, ha az egyén csökkenti törekvésszintjét – méghozzá állandó jelleggel. A félelem cselekvésképtelenséghez, pontosabban rutincselekvésekhez vezet.[31]

A társadalmi ritualizmust követő személy közismert és tanulságos tünetegyüttes. Burkolt életfilozófiája egy sor kulturális sémában fejeződik ki: „Nem strapálom magam halálra", „Biztosra megyek", „Megelégszem annyival amennyim van", „Jobb ma egy veréb, mint holnap egy túzok". Ezeknek a kijelentéseknek az a vezérgondolata, hogy a nagy becsvágy kudarcra és különböző veszélyekre vezet, míg a kevésbé nagyravágyó törekvéseknek megelégedettség és biztonság a jutalma. Így reagálnak arra a helyzetre, amely fenyegetőnek tűnik számukra és bizalmatlanságot kelt bennük. Ezzel a beállítottsággal találkozunk a munkások között, akik gondosan állandó szinten tartják termelésüket, mert abban az ipari szervezetben, amelyben dolgoznak, okuk van attól félni, hogy az irányító személyzet „felfigyel rájuk", s „történik valami", ha teljesítményük növekszik vagy csökken.[32] Ebből a szemszögből ítéli meg a dolgok folyását a rémült alkalmazott, a buzgón konformista bürokrata a magánbank pénztárosi kalickájában vagy a közszolgáltató vállalat utcai irodájában.[33] Röviden, az alkalmazkodás olyan módjáról van szó, amikor az egyén *magánúton* próbál megmenekülni azoktól a veszélyektől és kudarcoktól, amelyek szerinte a fő kulturális célokért folyó versengés velejárói: elveti ezeket a célokat, de annál makacsabbul ragaszkodik a biztonságos rutinhoz és az intézményes normákhoz.

Ha az *alsó osztályhoz* tartozó amerikaiak várhatóan a II. fajta alkalmazkodással – az „újítással" – reagálnak azokra a frusztrációkra, amelyeknek forrása a nagy kulturális célok mindenekfelett való hangsúlyozása és a csekély társadalmi lehetőségek ténye közötti ellentét, akkor az alkalmazkodás III. fajtájával, a „ritualizmussal" minden valószínűség szerint az *alsó középosztályhoz* tartozó amerikaiak körében találkozunk a leggyakrabban.

Az alsó középosztálybeli szülők ugyanis általában folyton arra késztetik gyermekeiket, hogy teljesítsék a társadalom erkölcsi megbízásait. Ugyanakkor a felemelkedés a társadalmi ranglétrán itt valószínűleg kevésbé sikeres, mint a felső középosztály körében. Az erőteljes fegyelmezés annak érdekében, hogy az uralkodó erkölcshöz igazodjanak, csökkenti a II. fajta alkalmazkodás előfordulásának valószínűségét, ugyanakkor fokozza a III. fajta alkalmazkodás esélyeit. A szigorú nevelés következtében sokakban súlyos aggályok ébrednek. Az alsó középosztály jellegzetes szocializációs mintái tehát éppen annak a karakterstruktúrának a kialakulása felé hatnak, amely a legjobban hajlik a ritualizmusra,[34] s ennek megfelelően ebben a rétegben kell a leggyakrabban felbukkannia az alkalmazkodás III. formájának[35].

De ahogy e fejezet elején már utaltunk rá, most is meg kell jegyeznünk, hogy a kulturális és társadalmi struktúrában jelentkező ellentmondásokhoz való *alkalmazkodás módjait* vizsgáljuk, ezért elemzésünk középpontjában nem a jellem- vagy személyiségtípusok állnak. Az ellentmondásoktól érintett egyének az egyik fajta alkalmazkodásról áttérhetnek és át is térnek egy másik fajtára. Sejthető például, hogy egyes rituális típusú alkalmazkodók aggályosan igazodva az intézményes szabályokhoz, annyira belemerülnek ezekbe, hogy bürokratikus virtuózzá válnak: pontosan azért lőnek túl a célon az alkalmazkodásban, mert bűntudatot éreznek amiatt, hogy korábban eltértek a szabályoktól (például az alkalmazkodás II. fajtáját választották). A rituális típusú alkalmazkodó néha drámai módon lesz a tiltott alkalmazkodás híve; jól szemléltetik ezt egyes klinikai esettörténetek, s éles szemről tanúskodó szépirodalmi művekben is találkozunk vele. A túlzott egyetértés hosszú időszakait nemritkán elszánt kitörések követik.[36] Noha meglehetősen ismertek ennek az adaptációs típusnak a pszichodinamikai mechanizmusai, s összefüggésbe hozták őket a családon belüli fegyelmezés és szocializáció mintáival, még jelentős szociológiai kutatásokat kell végezni, hogy megmagyarázzuk: feltehetően miért gyakoribbak ezek a minták bizonyos társadalmi rétegekben és csoportokban, mint másokban. Elemzésünkben csupán a kereteket próbáltuk létrehozni a problémával foglalkozó szociológiai kutatás számára.

IV. Visszahúzódás

Míg a I. fajta alkalmazkodás (a konformizmus) a leggyakrabban előforduló típus, addig a IV. fajta alkalmazkodás (a kulturális célok és intézményes eszközök elutasítása) valószínűleg a legkevésbé általános. Azok az emberek, akik így adaptálódnak (vagy nem adaptálódnak), szigorúan véve a társadalom*ban* élnek, de nem a társadalom*hoz* tartoznak. Szociológiai szempontból ők az igazi idegenek. Mivel nem fogadják el a közösen vallott értékeket, csak fiktív módon tekinthetők a társadalom tagjának (hiába tartoznak valóságosan a *népességhez*).

Ebbe a kategóriába tartoznak a pszichotikusok, az autisták, a páriák, a számkivetettek, a csavargók, a krónikus iszákosok és kábítószer-élvezők bizonyos adaptív tevékenységei.[37] Ők megszabadultak a kulturálisan előírt céloktól, s magatartásuk nem igazodik intézményes normákhoz. Ezzel nem azt kívánjuk állítani, hogy egyes esetekben adaptációjuk módjának forrása nem éppen az a társadalmi struktúra, amelyet tulajdon-

képpen megvetnek, s azt sem állítjuk, hogy puszta létezésük ne jelentene problémát a társadalom tagjai számára.

Ha azt nézzük, hogy mik a forrásai a társadalmi struktúrában, elmondhatjuk, hogy az adaptációnak ez a módja a legvalószínűbben akkor fordul elő, ha az egyén maradéktalanul magáévá tette, érzelmekkel itatta át és magasan értékeli a kulturális célokat *és* az intézményes gyakorlatot, de az idáig vezető intézményes utak-módok nem kecsegtetnek sikerrel. Kettős konfliktus jön létre: az intézményes eszközök adaptálására irányuló, belsővé vált erkölcsi kötelezettség összeütközik az egyénre nehezedő nyomással, hogy nem megengedett eszközökhöz nyúljon (melyekkel esetleg elérheti célját), az egyén viszont nem jut olyan eszközökhöz, amelyek egyszerre megengedettek és hatékonyak. Fennmarad a versengésen alapuló rend, de kihullik a frusztrált és kudarcot vallott egyén, aki nem tudott megbirkózni ezzel a renddel. A világvége-hangulat, a belenyugvás és a lemondás menekülési mechanizmusokban fejeződik ki, melyek végül is arra ösztönzik, hogy „elmeneküljön" a társadalom követelményei elől. Ehhez a segédeszközhöz ezért akkor nyúlnak az emberek, ha egyrészt ismételten nem sikerült megengedett eszközökkel elérniük a célt, másrészt pedig a belsővé vált tiltások következtében nem képesek törvénytelen útra térni: *bekövetkezik tehát a menekülés folyamata, miközben az egyének továbbra is a sikercélt tartják a legfőbb értéknek.* A konfliktus úgy oldható fel, hogy elvetik *mindkét* összekötő tényezőt, a célokat is meg az eszközöket is. A menekülés teljes, a konfliktus megszűnt, s az egyén kilépett a társadalomból.

A társadalom hagyományos képviselői a nyilvánosság előtt és a szertartások világában ezt a fajta deviáns magatartást ítélik el a legmélyebben. Szemben a konformistával, aki mozgásban tartja a társadalom kerekét, az ilyen deviáns haszontalan teher; szemben az újítóval, aki legalább „jóravaló" és aktívan törekvő, ő egyáltalán nem lát értéket a sikercélban, melyet oly nagyra becsül a kultúra; szemben a rituális alkalmazkodó típusával, aki legalább a szokásokhoz igazodik, ő alig szentel figyelmet az intézményes gyakorlatnak.

A társadalom sem egykönnyen emészti meg, hogy ennyire lekicsinylik értékeit. Az ilyen emberek kérdésessé teszik ezeket az értékeket. Ha valaki nem hajlandó sikerre törekedni, azt még halálában is könyörtelenül üldözi az a társadalom, amely ragaszkodik hozzá, hogy valamennyi tagja hajszolja a sikert. Ezért aztán a chicagói Hobo-negyed szívében a könyvesstandokon csupa olyan árucikket találni, melyet a hamvába holt törekvések hivatottak újból életre kelteni.

„Az Aranypart Könyvesbolt egy régi lakóház földszintjén található, amely hátát fordítja az utca felé, s most két üzleti tömb veszi körül. Az eladótér teli van polcokkal, hivalkodó plakátokkal és poszterekkel.

Ezeken a posztereken olyan könyveket hirdetnek, melyek felkeltik a lecsúszott és a társadalom peremére került emberek figyelmét. Az egyiken olvasható:... ezrével kukkantanak be ide az emberek, de legtöbbjük anyagilag nem valami sikeres. Mindig csak két lépéssel előzik meg a lakbérszedőket. Ehelyett sokkal merészebbeknek és bátrabbaknak kell lenniük, »meg kell nyerniük a játszmát« mielőtt elsöpri és az emberi roncsok közé veti őket az öregkor. »Ha nem akarsz ilyen szörnyű sorsra jutni – az emberek óriási többségének sorsára – jöjj be, s vásárolj

egy példányt *Az anyagi siker törvényéből.* Néhány új gondolatot találsz majd benne, s a segítségével visszatalálsz a siker országútjára. 35 cent.«

Mindig őgyelegnek emberek a polcok előtt, de csak ritkán vásárolnak. A siker még 35 centért is túl drága a hobónak."[38]

De ha a való életben el is ítélik ezt a deviánst, a fantázia világában jóleső érzés forrásává válhat. Kardiner például arról elmélkedik, hogy a mai folklórban és népszerű kultúrában az ilyen alakok támaszai „az erkölcsnek és az önbecsülésnek, mert az uralkodó eszményeket elutasító embert mutatják be, s megvetést fejeznek ki iránta". Filmbeli mintaképe természetesen Charlie Chaplin csavargója.

„Ő Mr. Senki, s nagyon is tudatában van saját jelentéktelenségének. Mindig egy bolond és zavarba ejtő világ céltáblája, amelyben nem találja helyét, s amelyből folyton a megelégedett semmittevésbe menekül. *Nincsenek konfliktusai, mert nem keresi a biztonságot és a hírnevet, s belenyugodott abba, hogy nem tart igényt semmiféle erényre vagy kiválóságra.* (Pontos jellemrajz a IV. típusú adaptációról – *R. M.*) Mindig csak véletlenül kerül kapcsolatba a világgal. Ott azután csak bajt lát és agressziót tapasztal a gyengékkel szemben, s ezzel nincs ereje megküzdeni. Mégis mindig, önmaga ellenére, a megcsúfítottak és elnyomottak bajnoka lesz; nem nagy szervezőképessége folytán, hanem egyszerű és szemtelen csalafintasága révén, amellyel kifürkészi a bajkeverő gyenge pontjait. Mindig szerény, szegény és magányos marad, de megveti az érthetetlen világot és annak értékeit. Ennélfogva korunknak azt a jellemét képviseli, *akit zavarba ejt a dilemma, hogy vagy felmorzsolódik a siker és a hatalom társadalmilag szentesített céljaiért folyó harcban* (ezeket a célokat csak egyszer valósítják meg – az *Aranylázban), vagy reménytelen lemondásba süllyed, s hátat fordít ezeknek a céloknak.* Charlie csavargója kényelmes megoldás, mert élvezi azt a képességét, hogy ha így dönt, túljár az ellene felsorakozott ármányos erők eszén. Ezáltal mindenkit azzal a megnyugtató érzéssel tölt el, hogy a társadalmi céloktól a magányosságba való végső menekülés *választás* kérdése, nem pedig a vereség tünete. Mickey Mouse-ban a Chaplin-rege folytatódik."[39]

Az adaptációnak ez a negyedik módja tehát a társadalomból kitagadottakra jellemző, akik ugyan semmit sem látnak a társadalom által kitűzött jutalmakból, de kevesebb frusztrációban is van részük, mint azoknak, akik továbbra is ezeket a jutalmakat akarják megkaparintani. Mi több, ebben az esetben az adaptációnak inkább magántermészetű, mint közös módjáról van szó. Noha a deviáns magatartásnak ez a formája lehetővé teszi, hogy kitűnő emberek tömörüljenek olyan központokba, ahol kapcsolatba kerülhetnek más deviáns személyekkel, s közös szubkultúrát alakíthatnak ki, alkalmazkodásuk mégis nagyrészt magánjellegű és elszigetel: marad, nem egyesül egy új kulturális szabályrendszer jegyében. A továbbiakban a kollektív alkalmazkodást kell szemügyre vennünk.

V. Lázadás

Az alkalmazkodásnak ez a típusa arra ösztönzi az embereket, hogy túllépjenek a környező társadalmi struktúrán, új, vagyis nagymértékben módosított társadalmi struktúrát tervezzenek meg, s próbáljanak létrehozni. E magatartás előfeltétele az elidegenedés az uralkodó céloktól és mércéktől. Ezeket teljesen önkényesnek tartják. Ami pedig önkényes, az éppen emiatt nem fogadható el, s nem lehet jogos, hiszen ugyanezzel az erővel másmilyen is lehetne. A mi társadalmunkban a lázadást megtestesítő szervezett mozgalmak szemmel láthatólag olyan társadalmi struktúrát akarnak megvalósítani, amelyben jelentősen módosulnak a siker kulturális mércéi, s amelyben szorosabb lesz az összefüggés érdem, erőfeszítés és jutalmazás között.

Mielőtt azonban megvizsgálnánk a „lázadást" mint az alkalmazkodás egyik módját, meg kell különböztetnünk egy látszatra hasonló, ám lényegesen eltérő típusától, a *nehezteléstől* (ressentiment). A *neheztelés* fogalmát sajátosan technikai értelemben Nietzsche használta először, majd Max Scheler újította fel és fejtette ki szociológiai tartalmát.[40] Ennek az összetett érzésnek három, egymással összefüggő eleme van. Először, a gyűlölet, irigység és ellenségesség homályos érzései; az egyén képtelennek érzi magát arra – ez a második elem –, hogy kinyilvánítsa ezeket az érzéseket az őket kiváltó személlyel vagy társadalmi réteggel szemben, s harmadszor, ennek a tehetetlen ellenséges érzületnek állandó, újólagos tapasztalása.[41] A neheztelést elsősorban az különbözteti meg a lázadástól, hogy az előbbi nem jár igazi értékváltozással. A neheztelés a „savanyú a szőlő" mintájára működik, s pusztán annyit jelent, hogy a kívánt, de elérhetetlen célokban valójában nem a nagyrabecsült értékek testesülnek meg – végtére is a mesében sem mondja a róka, hogy egyáltalán nem volt ínyére való az édes szőlő; csak annyit állít, hogy a szóban forgó szőlő nem édes. A lázadás viszont igazi átértékeléssel jár: frusztráció közvetlen vagy közvetett tapasztalata a korábban megbecsült értékek teljes megtagadásához vezet – a lázadó róka egyszerűen megtagadja az uralkodó ízlést, amely az édes szőlőt részesíti előnyben. A neheztelő egyén elítél valamit, amire titokban törekszik; a lázadó viszont magát a törekvést ítéli el. A két érzés tehát különbözik ugyan, de szervezett lázadás a neheztelők és elégedetlenek széles tömegeire számíthat támaszul, mihelyt kiéleződik az intézmények válsága.

Ha az intézményrendszert az elismert célok kielégítésének útjában álló akadálynak tekintik, megérett az idő a lázadásra mint adaptív válaszra. A szervezett politikai cselekvésre való áttéréshez vissza kell vonni a támogatást az uralkodó társadalmi struktúrától, s azt olyan új csoportokra kell átruházni, amelyeket egy új mítosz vezérel.[42] A mítosz kettős funkciót tölt be: egyrészt a társadalmi struktúrában jelöli ki a sokakat érintő frusztrációk forrását, másrészt felvázol egy olyan struktúrát, amely feltehetően nem vált ki frusztrációt a nélkülözőkből. A mítosz cselekvési program. Ebben az összefüggésben még világosabbá válnak a konzervatívok ellenmítoszainak funkciói – melyeket e fejezetben korábban röviden vázoltunk: bármi legyen a tömeges frusztrációk forrása – állítják – ez a forrás nem a társadalom alapszerkezetében található. A konzervatív mítosz azt állítja például, hogy ezek a frusztrációk a dolgok természetéből következnek, s *bármely* társadalmi rendszerben jelentkeznének: „A periodikus tömeg-munkanélküliséget és gazdasági válságokat nem lehet törvényekkel megszüntetni; éppolyan jelenségről van szó,

mint mikor valaki egyik nap jól érzi magát, a másik nap pedig rosszul."[43] Vagy – ha nem az elkerülhetetlenség doktrínáját tartalmazza – a fokozatos és kismérvű alkalmazkodást hirdeti: „Itt-ott néhány változás, s úgy mennek majd a dolgok, mint a karikacsapás." Vagy vegyük azt a doktrínát, amely a társadalmi struktúrával szembeni ellenséges érzületet visszafordítja az egyénre, aki maga felelős „kudarcáért", hiszen „ebben az országban igazán mindenki azt kapja, ami jár neki".

Mind a lázadás, mind a konzervativizmus mítosza a „képzelet monopóliumát" akarja megvalósítani; a maga sajátos helyzet-meghatározása révén az egyik az V. típusú alkalmazkodásnak akarja megnyerni, a másik attól akarja eltávolítani a frusztrált egyént. Mindenekelőtt a renegát az, aki, noha ő maga sikeres, megtagadja az uralkodó értékeket, amelyekhez a lázadók a legellenségesebb érzülettel közelednek. Ő ugyanis nemcsak kétségbe vonja az értékeket, mint a kívülállók, hanem egyben élő tanúbizonyságul szolgál arra, hogy megtört a csoport egysége.[44] Mégis, mint gyakran megfigyelték, mindenkor inkább a felemelkedő osztály, nem pedig a legelnyomottabb rétegek tagjai szerveznek a neheztelő és lázadó egyénekből forradalmi csoportot.

Mi ösztönöz anómiára?

Az általunk megfigyelt társadalmi struktúra anómiára és deviáns viselkedésre ösztönöz. Az ilyen társadalmi rend az egyént arra ösztökéli, hogy túlszárnyalja vetélytársait. Mindaddig, amíg a versenyen alapuló rendszert előmozdító érzelmek megoszlanak a teljes tevékenységrendszerben, s nem korlátozódnak a „sikerre" mint végső eredményre, az eszközök megválasztása nagyrészt intézményes ellenőrzés mellett történik. Mihelyt azonban a kulturális hangsúly már nem azon az elégedettségen van, amely magából a versenyből származik, hanem szinte kizárólag az eredményhez kapcsolódik, azonnal feszültség keletkezik, melynek nyomán a szabályozó rendszer csődöt mond. Az intézményes ellenőrzés lanyhul, s olyan helyzet kezd kialakulni, amelyről az utilitárius filozófusok tévesen hitték, hogy minden társadalomra jellemző: az egyetlen szabályozó tényező a személyes előnyök számítgatása és a büntetéstől való félelem marad.

Ez az anómia felé hajtó nyomás nem egyforma erővel hat az egész társadalomban. Elemzésünkben megpróbáltuk megjelölni azokat a rétegeket, amelyek a deviáns magatartás felé hajtó erők által a legsebezhetőbbek, s héhány mechanizmust említettünk, amely ezeket az erőket megteremti. Egyszerűsítendő a problémát, az anyagi sikert tekintettük a legfőbb kulturális célnak, noha a közösen vallott értékekből természetesen más célok is levezethetők. A szellemi és a művészi teljesítmény például olyan karriermintákat szolgáltat, amelyek esetleg nem járnak nagy anyagi természetű jutalmazással. Amennyiben a kulturális struktúra értékkel ruházza fel ezeket az eltérő célokat, a társadalmi struktúra pedig lehetővé teszi elérésüket, a rendszer valamennyire megszilárdulhat. A potenciális deviánsok e kiegészítő értékek tekintetében alkalmazkodókká válhatnak.

Az anómiára hajtó döntő tendenciák azonban továbbra is fennállnak, s az itt kifejtett analitikus séma éppen ezekre fordít különös figyelmet.

A család szerepe

Szóljunk végül néhány szót arról, hogy milyen szerepet játszik a család a deviáns viselkedés e mintáiban: ezzel mintegy összefoglalva az elemzésünk során ejtett elszórt megjegyzéseket.

A család természetesen az egyik legfontosabb közvetítő láncszem, amelynek révén a kulturális minták az új nemzedékben is elterjednek. Elég hosszú ideig nem vették azonban észre, hogy a család nagyrészt azt a kulturális hagyományt közvetíti, amelyhez a szülők társadalmi rétege vagy csoportja hozzájuthat. Ennélfogva a család olyan mechanizmus, amely a gyermeket azokhoz a kulturális célokhoz és azokhoz az erkölcsökhöz szoktatja, amelyek erre a szűk csoportra jellemzőek. Maga a szocializáció sem korlátozódik csupán a közvetlen szoktatásra és fegyelmezésre. A folyamat, legalábbis részben, véletlenek révén érvényesül. A közvetlen intésektől, jutalmaktól és büntetésektől teljesen függetlenül a gyermek társadalmi mintákat tapasztal a mindennapi viselkedésben és a szülők alkalmi beszélgetéseiben. Nem ritka eset, hogy a *gyermekek olyankor is társadalmi szabályszerűségeket fedeznek fel és tesznek magukévá, mikor ezek burkoltan jelentkeznek és nem nyilvánulnak meg szabályok formájában.*

A legkézzelfoghatóbb bizonyítékot a nyelvi minták szolgáltatják; könnyen, szinte klinikai módon figyelhető meg, hogy a szocializáció folyamán a gyermekek olyan szabályszerűségeket fedeznek fel, amelyeket kifejezetten nem fogalmaznak meg sem az idősebbek, sem kortársaik, sőt, maguk a szóban forgó gyermekek sem. A legtanulságosabbak az állandó nyelvi elvétések. A gyermek például önkéntelenül a „mouses" vagy a „moneys" szavakat használja, *noha ilyen kifejezéseket sohasem hallott, s arra sem tanították, hogy mi a „többes szám képzésének szabálya".* (A *mouse* és a *money* rendhagyó főnevekről van szó. A gyermek mindkettőnek úgy képezi a többes számát, mintha nem rendhagyó főnevekkel lenne dolga – *a ford.*) Vagy olyan szavakat alkot, mint a „falled", „runned", „singed", „hitted", noha hároméves korban még nem tanult az igeragozás „szabályairól". (Ezúttal a szerző rendhagyó módon ragozandó igéket említ példaként, amelyeket a gyermek mint rendes igéket, tehát az *-ed* végződés segítségével ragoz – *a ford.*) Esetleg egy finom falatra úgy hivatkozik, mint ami „gooder" (a „jó" helytelenül képzett középfoka – *a ford.*), egy másiknál, amelyet kevésbé szeret, vagy ami logikai általánosítás révén valamennyi közül a „goodest" (a „jó" helytelenül képzett felsőfoka – *a ford.*). Nyilvánvaló, hogy mindezekben az esetekben felfedezte a többes szám, az igeragozás és a melléknevek fokozásának rejtett szabályait. Már önmagában az is emellett szól, hogy milyen természetű hibát követ el, s hogy rosszul alkalmazza a szabályt.[45]

Mindebből kísérletképpen levonhatjuk tehát azt a következtetést, hogy a gyermek buzgón próbálja *felfedezni és alkalmazni a kulturális értékelésnek, az emberek és a dolgok kategorizálásának, a megbecsült célok kialakításának burkolt szabályait,* s egyúttal megkísérli magáévá tenni azt a burkolt kulturális beállítottságot, amely a szülők parancsainak, magyarázatainak és tilalmainak vég nélküli áramában nyilvánul meg. Úgy vélem, hogy a mélylélektan ugyan fontos kutatási eredményekkel járult hozzá a szocializációs folyamat megismeréséhez, ezeket mégis ki kell egészítenie a kultúra családon belüli elterjedésével kapcsolatos közvetlen megfigyelések más fajtáinak is. Nagyon is elképzelhető, hogy a gyermek még akkor is a kulturális értékeknek a szülei mindennapos magatartásában feltárt

burkolt mintát tekinti érvényesnek, ha ez összeütközésbe kerül a szülők nyíltan megfogalmazott tanácsaival és tilalmaival.

A szülők törekvéseinek kivetítése a gyermekre tárgyunk szempontjából szintén döntő fontosságú. Jól ismert eset, hogy sok szülő, ha személy szerint „kudarcot" szenved, vagy csak korlátozott „sikert" ér el, megváltoztathatja eredeti célját, nem tesz újabb erőfeszítéseket a cél elérésére, s megpróbálja azt másokban – gyermekeiben – elérve látni. „A hatás származhat az anyától is, az apától is. Gyakran olyan szülőről van szó, aki azt reméli, hogy gyermeke meghódítja majd azokat a csúcsokat, amelyeket neki nem sikerült elérnie."[46] Nemrég megvizsgáltuk állami lakótelepek társadalmi szervezetét, s azt találtuk, hogy az alacsonyabb foglalkozási szinten levő négerek és fehérek jelentős része diplomás pályára szánja gyermekeit.[47] Ha további kutatások is megerősítik ezt az eredményünket, annak nagy jelentősége lesz problémánk szempontjából. Ha ugyanis széles körben elterjedt jelenség, hogy a szülők, mintegy önmagukat kárpótolva, törekvéseiket gyermekeikben akarják viszontlátni, akkor éppen azok a szülők sarkallják a legerőteljesebben gyermekeiket a nagyobb teljesítményre, akik a legkevésbé tudják ehhez a lehetőségeket biztosítani számukra. S a nagyravágyó törekvések és ténylegesen korlátozott lehetőségek e tünetegyüttese – mint láttuk – pontosan az a séma, amelyből a deviáns viselkedés születik. Ebből világosan kiderül, hogy amennyiben analitikus sémánk értelmében kívánjuk értelmezni a családi fegyelmezés véletlenszerű szerepét a deviáns viselkedés kialakulásában, akkor olyan vizsgálatokat kell végeznünk, amelyek középpontjában az áll, hogy miként keletkeznek foglalkozási célok eltérő társadalmi rétegekben.

Zárómegjegyzések

Világosan látnunk kell, hogy elemzésünkben nem moralizálni kívántunk. Bármilyen érzelmekkel viseltessék is az olvasó abban a tekintetben, hogy erkölcsileg kívánatos-e összehangolni a célokat és az eszközöket a társadalmi struktúrában, világos, hogy a kettő tökéletlen összhangja anómiához vezet. Amennyiben a társadalmi struktúra egyik legáltalánosabb funkciója az, hogy alapul szolgáljon a társas viselkedés előreláthatóságához és szabályszerűségéhez, ez a funkció egyre kevésbé hatékonyan érvényesülhet, ha a társadalmi struktúra fent említett elemei önálló életet kezdenek élni. Szélsőséges esetben minimális az előreláthatóság, s eluralkodik az a jelenség, amit joggal nevezünk anómiának vagy kulturális káosznak.

Csupán bevezetésnek szánjuk ezt – a deviáns viselkedés strukturális forrásaival foglalkozó – tanulmányt. Nem tárgyaltuk részletesen azokat a strukturális elemeket, amelyek a megbomlott egyensúly állapotában levő társadalmi struktúrában élő egyéneket egyik vagy másik lehetséges reagálásra ösztönzik; nagyrészt elhanyagoltuk, noha nem tagadjuk azoknak a szociálpszichológiai folyamatoknak a lényeges szerepét, amelyek megszabják e reakciók sajátszerű előfordulásait; csak röviden vettük szemügyre, melyek a deviáns viselkedés társadalmi funkciói; nem végeztünk teljes értékű empirikus ellenőrzést elméleti sémánk magyarázó erejéről, vagyis nem vizsgáltuk, hogy az egyes csoportok milyen eltéréseket mutatnak a deviáns és a konformista viselkedés tekintetében; csak érintőleg foglalkoztunk a lázadó magatartással, amely megkísérli átszabni az adott társadalmi kereteket.

Úgy véljük, sémánk felhasználásával jól elemezhetők mind ezek, mind pedig a velük kapcsolatban álló problémák.

(Berényi Gábor fordítása)

Jegyzetek

1 Lásd például S. Freud: *Civilization and Its Discontents*, több helyütt, különösen a 63. lapon; Ernest Jones: *Social Aspect of Psychoanalysis* (A pszichoanalízis társadalmi vonatkozásai). London, 1924. 28. Ha a ferudi fogalom az „eredendő bűn" doktrínájának egyik változata, akkor a jelen tanulmányban kifejtett értelmezés a „társadalmi eredetű bűn" elmélete.

2 „Normális" abban az értelemben, hogy pszichológiailag várható, noha kulturálisan nem helyeselt választ jelent meghatározott társadalmi körülményekre. Ezzel természetesen nem kívánjuk tagadni, hogy biológiai és személyiségbeli különbségek szerepet játszanak a deviáns viselkedés *előfordulásának* meghatározásában. Csupán arról van szó, hogy itt nem *ezzel* a problémával foglalkozunk. Úgy gondolom, James S. Plant ugyanebben az értelemben beszél „normális embereknek abnormális körülményekre adott normális reakcióiról". Lásd *Personality and the Cultural Pattern* (Személyiség és kulturális minta) című művét. New York, 1937. 248.

3 Ezt az álláspontot foglalja össze jó érzékkel Edward Sapir: „... a társadalomtudomány problémái az egyéni magatartás problémáitól csak a sajátszerűség fokában, nem pedig minőségileg különböznek. Minden viselkedésre vonatkozó megállapítás, amelyben nyíltan vagy burkoltan, meghatározott személyiségek vagy személyiségtípusok egységes tapasztalatán van a hangsúly, sokkal inkább a szociológia vagy a pszichiátria, mint a társadalomtudomány körébe tartozik. Minden viselkedésre vonatkozó megállapítás, amely nem arra törekszik, hogy pontosan leírja egyvalamely vagy több valóságos egyén viselkedését, illetve valamely fizikailag vagy pszichológiailag meghatározott típus várható viselkedését, hanem elvonatkoztat ettől, hogy ezáltal világossá tegyen bizonyos elvárásokat az egyéni viselkedésnek a különböző egyénekben egyforma aspektusaira vonatkozóan, melyeket interperszonális vagy »társas« mintáknak tekint, ha mégoly kiforratlan is, de társadalomtudományi kiindulópont." Jelen tanulmányban az utóbbi nézőpontot választottam; noha lesz alkalmam attitűdökről, értékekről és funkciókról beszélni, ebben az a szempont fog vezetni, hogy a társadalmi struktúra hogyan segíti elő vagy gátolja jelentkezésüket bizonyos szituációkban. Lásd Sapir: „Why cultural anthropology needs the psychiatrist?" (Miért van szüksége a kulturális antropológiának a pszichiáterre?). *Psychiatry*, 1938. 1, 7–12.

4 Ez a ritualizmus olyan mitológiával is összekapcsolódhat, amely úgy racionalizálja ezeket a gyakorlatokat, hogy eszközhelyzetüket látszólag megőrzik, de a legerőteljesebb nyomás a szigorúan rituális alkalmazkodást sugallja, tekintet nélkül a mitológiára. A ritualizmus ezért akkor a legteljesebb, ha ilyen racionalizációk még csak szóba sem jönnek.

5 Ebből az összefüggésből látható, mennyire találó Elton Mayo parafrázisa Tawney jól ismert könyvére. „A probléma valójában *nem a szerzésen alapuló társadalom betegsége, hanem egy beteg társadalom szerzésvágya.*" Human Problems of an Industrial Civilization. *i. m.* 153. Mayo azzal a folyamattal foglalkozik, amelynek során a gazdagság válik a társadalmi teljesítmény legfőbb jelképévé, s úgy látja, hogy ez az anómiának tudható be. Itt elsősorban azzal foglalkozom, hogy milyen következményekkel jár, ha egy társadalom erőteljesen hangsúlyozza az anyagi sikert mint célt, ugyanakkor struktúrájában nem alkalmazkodik mindahhoz, ami ebből következik. A teljesebb elemzés mindkét folyamat egyidejű vizsgálatát igényelné.

6 Ahogyan Durkheim újból életre keltette az „anómia" kifejezést, amely, ha jól tudom, nagyjából ugyanebben az értelemben a XVI. század végén bukkant fel először, kitűnő kutatási téma lehetne egy olyan tudós számára, akit érdekel az eszmék történeti származása. Ahogy a „vélemények légköre" („elimate of opinion") kifejezés politikai és tudományos körökben A. N. Whitehead nyomán vált népszerűvé, háromszáz évvel azután, hogy Joseph Glanvill megalkotta, ugyanúgy az „anómia" szót csak újabban kezdik használni, miután Durkheim megint bevezette. Miért keltett visszhangot a kifejezés a mai társadalomban? Az ilyen kérdések vizsgálatához kiváló mintául szolgál Leo Spitzer, in: „Milieu and Ambiance: an essay in historical semanties." (Milió és környezet: tanulmány a történeti szemantika köréből). *Philosophy and Phenomenological Research*, 1942, 3, 1–42., 169–218.